

ПРИГОВОРНИЙ РУХ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Розглядаються погляди істориків щодо ідеології і політичних переконань селянства України на основі аналізу громадських вироків 1905–1907 рр.

Ключові слова: історіографія, громада, вирок, петиція, приговорний рух, петиційна кампанія, рескрипт, ідеологія селянства, Державна Дума.

Революція 1905–1907 рр. втягнула широкі маси населення в політичні процеси та продемонструвала глибокий конфлікт інтересів різних соціальних груп, що закладався усім попереднім розвитком суспільства. Барикадним боям і погромам маєтків передувала гостра ідеологічна боротьба, яка супроводжувалася ухваленням вироків і резолюцій на різних масових заходах, а також знайшла своє вираження в публікаціях преси періоду Першої російської революції (далі – ПРР), у прокламаціях, які видавали громадські організації, у програмах політичних партій. У цілому революція залишила великий масив подібних джерел, які здатні досить повно передати реальні події і настрої суспільно активної частини населення.

Особливий інтерес для істориків мають документи, які з'явилися безпосередньо “в народі”, на низових рівнях революції та нерідко відбивають ґрунтовну, не заангажовану політичними програмами партій суспільну свідомість. Її вивчення має велику цінність водночас з точки зору суспільно-політичної історії та психології історії. Воно дає змогу виявити соціальну спрямованість і прагнення великих груп населення, їхні дійсні мотиви соціально-політичної поведінки, показати зріз усвідомлення власних інтересів і розуміння завдань майбутнього розвитку суспільства. Значну частину документів періоду ПРР складають вироки сільських громад. Вони становлять особливу групу писемних джерел, які є цінним свідченням активної політичної участі селянства в революції, а також його нормотворчої діяльності.

Історики звертаються до вироків для визначення характеру політичної активності селян, з'ясування його ролі та місця в революційних процесах. При цьому приговорний рух селянства як самостійний об'єкт дослідження ствердився відносно недавно. Термін “приговорний рух” (в українській мові вживається як неперекладний) був визначений радянським істориком Л. Сенчаковою як ухвалення та відправлення до вищих інстанцій колективом селян документально оформлених звернень, які обов'язково містять крім місцевих загальнополітичних та загальноекономічних вимог¹. Виходячи з цього визначення, ми відділяємо від всього масиву даної документації вироки, які не мали конкретного адресату і приймалися як декларативні резолюції (наприклад, вироки про вступ громадою до Всеросійського селянського союзу (далі – ВСС) із зазначенням вимог та програмою дій). Відповідно об'єктом даного дослідження є саме та історична література, в якій досліджено приговорний рух відповідно до поданого вище визначення.

Радянський історик К. Шустов відзначав, що в ході вивчення класової боротьби селянства окремою проблемою постало питання про “суб'єктивні фактори” селянського протесту, які можна було б виокремлювати через вивчення громадської свідомості². Вагому роль при цьому дослідник відвів дослідженню приговорного руху, серед історіографів якого він виділив лише В. Михайлову. Остання першою здійснила огляд наукових досліджень вироків і наказів. Питання про селянські приговори авторка назвала частиною проблеми формування союзу робочого класу і селянства. Ключем до повного розв'язання цієї проблеми оголошувалось вивчення соціальної психології селян³. Проте, історіографія приговорного руху, зауважувала В. Михайлова, вкрай бідна. Жодної роботи, присвяченої, наприклад, наказам депутатам І Державної

думи, станом на 1972 р. не існувало. Вироки, які вибірково публікувались у збірниках документів ПРР, використовувалися переважно як ілюстративний матеріал. При цьому майже не досліджувалися приговори сходів українських губерній⁴.

Більш оптимістичне бачення розкриття теми приговорного руху представлено в історіографічній статті М. Симонової. Радянська історична література з даного питання, зазначала авторка, відповідає трьом хвилям приговорного руху. Перша з них пов'язана зі створенням і діяльністю ВСС. Друга – з діяльністю I Думи. Третя – з існуванням II Думи. Найкраще описані накази селян до II Думи, передусім, завдяки роботам Г. Нільве. Проте решта не проаналізована навіть в географічному ракурсі, відзначила дослідниця⁵.

До аналізу історичної літератури, присвяченої селянським вибокам і наказам, звернувся сучасний російський дослідник О. Буховець. В історіографії приговорного руху він виділив три етапи: 1) 1906–1917 рр.; 2) 1920-ті – середина 1950-х рр.; 3) від середини 1950-х до кінця 1970-х рр. і 4) від 1980-х рр. Автор дав якісну характеристику кожному з періодів. На його думку, головними досягненнями історіографії приговорного руху були: структурування інформації, що містилася у вибоках; виділення засобів вираження, джерелознавча класифікація за формальними і змістовними критеріями. Цим результатам історична наука завдячує, передусім, новим методам аналітики: контент-аналізу, дипломатичному аналізу та математичним методам за допомогою ЕОМ. Щоправда, ці результати відносились переважно до великоросійських губерній⁶. Отже, в сучасній українській історичній науці не виділений сегмент історіографії приговорного руху на Наддніпрянщині в період ПРР. Дана стаття є спробою узагальнення і систематизації доробку українських і російських вчених в дослідженні документальної бази селянських вимог у 1905–1907 рр.

Масовий приговорний рух, початок якому поклав указ від 18 лютого 1905 р. про дозвіл подавати на височайше ім'я петиції з проектами вдосконалення державного ладу та покращення народного благоустрою, знайшов значний відгук в найбільш нужденній і чисельній групі населення – селянстві. Першими вивчати вибоки селянських сходів почали російські вчені К. Сівков, Б. Веселовський, П. Марєв і П. Маслов. К. Сівков селянські вибоки оцінював як важливе джерело вивчення політичних і соціальних ідей селянства напередодні ухвалення Положення про Державну думу. Для П. Маслова вибоки – яскраві приклади до його теорії муніципалізації землі, а також підтвердження назрівання демократичних реформ, які стали гаслом масового селянського руху. П. Марєв накази депутатам I Думи розглядав як демонстрацію руху селянського мислення від “землі” до “волі”. Б. Веселовський у вибоках бачив ідейну складову селянського руху. Вченого більше цікавила процедурна сторона приговорного руху, а відносно наказів до депутатів Думи 1906 р., – взаємодія між електоратом та парламентаріями.

Із 49 петицій, на які спирався К. Сівков, статті 11 документів стосувалися українських губерній. Приклади по ним наводили також Б. Веселовський і П. Маслов. В авторів є певні розходження відносно характеристики селянських вибоків. Це зумовлюється різними хронологічними рамками аналізу. К. Сівков обмежився петиціями, ухваленими до закону 6 серпня 1905 р., тоді як П. Маслов переважно звертався до вибоків селян на адресу депутатів I та II Дум. При цьому для К. Сівкова вибоки є самостійним об'єктом дослідження. Для П. Маслова – скоріше ілюстративним. Б. Веселовський, вказуючи на велику чисельність наказів селян до депутатів I Думи, закликав сучасників ретельно вивчати документи, які є “гласом народу”⁷. Незалежно від позицій авторів, їхні твори мають велику історіографічну цінність.

Вироки за своїм походженням К. Сівков розділив на три умовні групи: 1) написані за ініціативою самих селян, 2) складені за сприяння представників “третього елементу”, 3) створені під впливом опозиційних партій. Окремо автор назвав “патріотичні адреса” – звернення, складені під диктовку представників місцевих органів влади⁸. О. Буховець з цього приводу вказував, що серед дожовтневих дослідників лише у К. Сівкова досить повно визначений авторський “контингент” документів приговорного руху⁹.

Оцінюючи вибоки за вказаними групами, К. Сівков дійшов висновку, що найбільш вірними для розуміння справжніх прагнень селянства є звернення, самостійно складені селянами. Водночас “прогресивні” вибоки, складені за допомогою кадетів або соціалістів, солідаризувались із “ґрунтовними”, оскільки агітатори знаходили спільну мову з селянами¹⁰. Автор

підкреслив відносну політичну зрілість селянства, яке у вироках обох вказаних типів вимагало не тільки ліквідації інституту земських начальників, а й зміни всього правового ладу держави. Більше того, вони вказували, як це можна, на їхню думку, зробити¹¹. Причини своїх страждань всі селяни бачили в трьох бідах: малоземеллі, безправ'ї і невігластві. Саме в такому порядку вони подавалися самими селянами, що свідчило, насамперед, про важливість економічних завдань революції. Розв'язання своїх матеріальних потреб вони бачили в наступних кроках: прирізці землі, врегулюванні орендних відносин, знищенні черезсмужжя, організації переселення, наданні дешевих кредитів, створенні сільськогосподарських шкіл та ліквідації непрямих податків¹². Також автор відмітив селянські пропозиції щодо зрівняння станів, реформи місцевого самоврядування, свободи совісті, впровадження доступної освіти, скликання представницького органу, наділеного законодавчими функціями. Таким чином, резюмував К. Сівков, село йшло далеко попереду обмежених кроків, на які наважувався уряд у модернізації аграрного і політичного ладу¹³.

Сподівання, які селяни покладали на монарха в розв'язанні своїх потреб, потім були перенесені на депутатський корпус першого російського парламенту. Аналізуючи накази і вироки депутатам I Думи, П. Маслов за змістом цих документів дійшов до схожих з К. Сівковим висновків: селяни, в першу чергу, прагнули землі. Прецедент скликання Державної думи селяни бачили в тому, що народні представники розглядатимуть саме земельне питання. В цьому автор "Аграрного руху в Росії" бачив недостатність впливу опозиції в сільських районах. Не отримавши землі за допомогою сили в 1905 р., селяни наступного року повернулись до мирних способів боротьби, втуючи за "парламентську" соціалізацію або націоналізацію землі¹⁴. Оскільки Трудова група складалася переважно з числа самих селян та елементів, що співчували селянським настроям, землероби зверталися в наказах депутатам, передусім, до трудовиків. Ці накази П. Маслов протиставляв селянським вирокам початкового періоду революції. При цьому він плутає вироки, адресовані органам влади і поміщикам. Звідси хибний висновок про те, що приговорний рух селянства в 1905 р. був спрямований виключно на задоволення обмежених економічних інтересів¹⁵.

Володіючи достатньою кількістю наказів депутатам I Думи, П. Маслов піддав їх детальному аналізу, широко цитуючи особливо характерні для його теорії муніципалізації землі звернення. Наприклад, автор наводив текст петиції селян Полтавської губернії, які домагалися відчуження землі у власність краю з подальшим вирішенням її долі виборними від місцевого населення¹⁶. Подібні вибіркові приклади зовсім не означали загальних настроїв селянства. Наприклад, радянський вчений Є. Василевський у понад 600 наказах до депутатів II Думи не віднайшов жодного документу, де б селяни висловлювалися за муніципалізацію¹⁷. Це вказувало на непопулярність даної ідеї серед селянства.

Не зважаючи на деякий суб'єктивізм, П. Маслов здійснив часткову статистичну обробку матеріалу. Зручна таблиця, накреслена дослідником, дає змогу відтворити ієрархію вимог українських селян. Так, щодо 8 українських губерній (без Волинської) П. Маслов використав 64 накази. У 38 документах селяни висували вимоги передачі їм землі, у 42 – політичні вимоги, у 17 – амністію політв'язням. Подібні домагання сприяли постановці депутатами від лівих партій і кадетів питання про примусове відчуження землі¹⁸. П. Маслов першим звернувся до оцінки впливу петиційної кампанії на політичні настрої селянства. На його думку, процес виробки наказів і вироків консолідував селянство, вчив їх формулювати свої вимоги, розбиратися в програмах і об'єднуватися навколо вироблених рішень. Щодо економічних вимог наказів 1906 р., то П. Маслов відзначив їхню радикалізацію в порівнянні з вироками 1905 р. Проте відносно II Думи автор не провів аналізу селянських наказів, що зробило визначення змін змісту вироків, а отже і динаміки соціально-політичної свідомості селян, неповним.

Дещо іншу позицію в оцінці приговорного руху зайняв інший меншовицький дослідник П. Марєв. Мимохідь зупиняючись на вироках 1905 р., він зазначив, що цього разу творцями політичної свідомості селянства були соціалісти. Але фактично тут же автор спростовує свою заяву, вказуючи, що в пунктах вироків про землю, ліві капітулювали перед сільською масою¹⁹. Найбільший інтерес має та частина тексту статті П. Марєва, яка стосується селянських наказів депутатам I Думи. Відмічаючи різноманітність політичних вимог, П. Марєв акцентував увагу на одноманітність ставлення селян до землі: її потрібно було націоналізувати законодавчим

шляхом²⁰. Якщо економічна частина вироків вельми ґрунтовна, “мужицька”, то політична ідеологія селянства складається вже під впливом “міської демократії”²¹. Це, зокрема, проявилось в пунктах вимог стосовно амністії політв’язнів, вирішення робочого питання та решти проблем, які безпосередньо не стосувалися сільського життя.

Загалом, аналіз приговорів П. Марєва значно урізноманітнює розуміння тематики приговорного руху. Так, він спробував класифікувати масив вироків, які надходили до фракцій Думи: 1) вироки без певних вимог, автори яких обмежувались завіренням депутатів в підтримці парламенту народом; 2) накази, що презентували програми законодавчої діяльності; 3) документи, в яких селяни скаржилися на місцеві умови і прохали депутатів їх розв’язати²². П. Марєв також розрізняв накази відносно їхнього адресату. Зокрема, “кадетські” вироки він знаходив “стриманими”, тоді як “трудові” – більш радикальними. Це спостереження вказує на те, що селяни вже навчилися розрізняти партійні програми і виробляли по відношенню до них свою власну тактику. Зростання громадянської свідомості селянства проявилось і в змісті політичних вимог наказів. За даними П. Марєва в понад 1/3 вироків йшлося про зміну дарованої конституції. “Рік боротьби встиг в значній мірі перетворити соціально-економічний рух села на політичний” – прокоментував цей факт автор²³.

На відміну від попередніх двох авторів Б. Веселовський обмежився поверхневим аналізом вироків 1905 р., детально зупинившись тільки на “думських” петиціях. Приговорами і телеграмами, вказував автор “Селянського питання і селянського руху в Росії”, селяни налагоджували постійне спілкування з депутатами, передусім із фракції Трудової групи. Ті, у свою чергу, відвідували своїх виборців, влаштували з ними зустрічі²⁴. В тандемі селяни-депутати землероби намагалися позиціонувати себе як керуючу сторону, що наказує своїм представникам в парламенті²⁵. На законодавчу владу селяни поклали великі сподівання: Дума може і повинна полегшити селянське життя²⁶. Її розпуск, навпаки, ще більше вдарив по авторитету влади. Селяни переконалися в безсиллі Думи, яку Б. Веселовський влучно назвав “загальнонародним фокусом, в якому зосередилися мужицькі сподівання на кращу долю, на отримання землі і прав”²⁷.

У вироках, на які посилався Б. Веселовський, дослідника, на відміну від К. Сівкова, здебільшого цікавило не встановлення факту вимог, а бачення авторів наказів, як можна розв’язати вказані ними проблеми. Розбираючи рішення земельного питання у наказах, Б. Веселовський дійшов висновку, що усереднено селянську програму аграрної реформи можна передати так: відчуження всіх землеволодінь без викупу, які існують за рахунок експлуатації чужої робочої сили за принципом “вся земля – трудящим”²⁸. Такий підхід Б. Веселовський трактував як “дрібнобуржуазний” і зауважив на суперечливості умовної селянської програми: ліквідації приватної власності на землю і водночас її збереження на знаряддя виробництва. Вироки, таким чином, відбивають селянське розуміння економічної доцільності в аграрному секторі: встановлення права кожного на користування землею в межах трудової норми зі збереженням у недоторканності інших боків товарного господарювання²⁹. Отже, для Б. Веселовського приговори є яскравим свідченням несоціалістичних в своїй основі економічних прагнень селян. В Україні лише 5 з відомих автору за наказами громад висловилися за знищення приватної власності на землю і передачу її трудящим на основі зрівняльного землекористування³⁰. Характерно, що те саме писав і П. Марєв: селяни, голосуючи за кандидатів від лівих, обирають їх “не за соціалізм, а, перш за все, за радикальну постановку рішення земельного питання і демократичні реформи”³¹. Мінусом роботи Б. Веселовського є звужена характеристика неземельних вимог селянства. Це відмітив в критичному розборі монографії автора О. Буховець. Так Б. Веселовський вказав на відсутність значних розходжень в баченні селянами податкової реформи. На це О. Буховець заявив про описовий, а не кількісний аналіз дослідника, що вплинуло на непевність подібного висновку³². Тим не менш, зауважимо, що саме Б. Веселовський першим почав вивчати вироки періоду ПРР як об’єкт селянської правосвідомості, що підкреслює його значення як дослідника.

На жаль в роботах вказаних авторів важко виділити український сегмент приговорного руху, проте їхні положення значно вплинули на подальшу аналітику петиційної документації українських селян.

Зі спадом революційного руху і розгортанням столипінської аграрної реформи дослідження селянського приговорного руху в ПРР тимчасово стало неактуальним. Що стосується радян-

ської історіографії, то приговорний рух тривалий час визнавався навіть шкідливим, гальмівним по відношенню до класової боротьби. Більшу увагу заслуговували погроми поміщицьких маєтків, повстання та інші насильницькі дії з боку селянства. До вироків історики нерідко зверталися з метою демонстрації убогості політичного мислення селян, не пов'язаних з робочим рухом. Звісно, приговори підбирались для подібного ствердження вибірково. Такий прийом, наприклад, використав анонімний автор статті “Місто Суми 1905 року”, навівши для дискредитації колишніх місцевих вождів ВСС вирок селян Тростянецької громади. Нехтуючи політичною складовою документу, дослідник глузував з його авторів за те, що вони зверталися для обґрунтування своїх вимог до Євангелія, Думу називали “гласом народу” і “голосом Бога”, а себе “дітьми Божими”, покладали на законодавчий орган сподівання “влаштувати царство Боже на землі” і т.п. “Зрозуміло, що через такі політичні настановлення, здобути в боротьбі з царатом та буржуазією, що вже ставала тоді на бік царату, нічого не можна було” – робив безапеляційний висновок автор статті³³. До подібного висновку прийшов і П. Христюк, що також звернувся до вироків тростянецьких селян³⁴. Проте в цілому Павло Оникійович схвально оцінював приговорний рух; звертався до вироків, щоб продемонструвати не тільки слабкі сторони селянської ідеології, але й сильні. Так, наводячи приклад приговору мешканців полтавського села Довгополівки, в якому селяни висунули радикальну програму економічних і політичних перетворень, дослідник відзначив, що подібні документи відбивали настрої передусім незаможного селянства, що потрапляло під вплив лівої ідеології. “Але важливе тут те, – підкреслив П. Христюк, – що такий приговор підписує громадою те саме село, що взагалі писаного паперу боїться”³⁵. Не меншої рішучості українські селяни вимагали від думців, вдаючись навіть до погроз, як наприклад, в наказі селян Сквирського повіту депутату А. Грабовецькому³⁶. Проте, окремої частини, присвяченої приговорному руху, в П. Христюка немає, й аналіз вироків у монографії розчиняється в загальній оцінці ідейної складової селянської революції.

Осторонь від решти історичної літератури 1920-х рр. стоїть стаття Й. Дроздова “Петиції новозибківських селян в 1905 р.” – перше дослідження приговорного руху українських селян. Радянський історик Є. Мороховець у коментарі до статті відзначив дебютну роль наукової розвідки, яка повинна була пролити світло на питання як склалися і якою мірою петиції відбивали настрої селянства³⁷. Сам автор у передмові вказав, що при підготовці книги, присвяченої подіям ПРР на Чернігівщині, він наштотхнувся на дві справи, що містили 9 вироків, складених у липні 1905 р. в деяких селах Новозибківського повіту Чернігівської губернії і заслуговують на окремий розгляд³⁸. На думку дослідника, петиції дають історикам цінний матеріал про політичну психологію селян, про ступінь проникнення в село агітації ззовні, про “тактичний підхід” селян до задоволення потреб і вимог³⁹. Відповідно автор поставив перед собою завдання: з'ясувати як склалися і приймалися вирокі; встановити наскільки петиції, ухвалені новозибківськими селянами, відбивали їхні власні прагнення, а не були суто індивідуальною творчістю агітаторів; виявити ступінь активності та роль селян в ухваленні вироків; з'ясувати погляди самих ініціаторів ухвалення приговорів на петиційну кампанію⁴⁰.

Й. Дроздов з'ясував, що всі четверо агітатори за походженням були селянами; двоє з них орали землю, а двоє інших належали до “третього елемента”. Це вже свідчило про автентичність петицій. Самі автори петиційних проектів вірили в можливість таким шляхом добитися змін на краще. Більше того, Й. Дроздов з'ясував, що агітатори насправді були виконавцями волі селян, які їх, як найбільш грамотних, просили взяти на себе складання вироків. Крім того, вірно підмітив автор, якби петиції не відповідали настроям самих селян (в них йшлося про відчуження землі від поміщиків і держави за викуп, амністію політ'язнів, встановлення рівності станів, проведення податкової реформи, впровадження демократичних свобод і скликання демократичним шляхом народного представництва), то селяни не наважувалися б їх підписати. На те саме вказувала і бурхлива реакція селян щодо арешту укладачів вироків⁴¹. Автор вдавався також до написання психологічних портретів агітаторів; його цікавили всі дрібні деталі справи (точна хронологія подій, поведінка агітаторів на допитах і т.п.). Хоча місцями подібна дріб'язковість здається зайвою, Й. Дроздову вдалося дістатися до суті справи. Петиційну кампанію на Новозибківщині влітку 1905 р. він образно оцінив як “бунт рабів, які стоять на колінах”⁴². В “сумбурі” вироків, де відвертий цезаризм переважає

увався із запозиченими фразами із революційної преси, що потрапляла до рук грамотних селян, чітко виступало бажання селян долучитися до політичного життя в країні. При всьому цьому, дослідник негативно ставився до самого факту селянських звернень до монарха. За висловом Й. Дроздова, “селянство ще продовжувало проходити підготовчий клас політичної школи: воно ще чіплялося за “ідею царизму”⁴³.

Серед історичної літератури 1930-х – початку 1950-х рр., присвяченої ПРР, важко знайти роботи, які більш-менш розкривають тематику приговорного руху в Україні. Виключення становить стаття П. Першина, написана на широкій джерельній базі, представленої передусім великим зібранням вироків і наказів, які зберігаються у фондах Ради міністрів і І Думи Російського державного історичного архіву (далі – РДІА). Павло Миколайович, будучи економістом-аграрником, застосував економічний підхід до аналізу змісту вироків, поставивши залежність домагання селян від економічної ситуації, яка панувала в різних губерніях. Саме тому автор намагався виділити регіональні особливості змісту приговорів. Зокрема, в заявах селян Правобережжя відбилися прагнення повернути чиншеві ділянки і сервітутні пасовища, які вони втратили внаслідок зростання цукрових плантацій⁴⁴. Сам приговорний рух П. Першином розцінювався як неревольюційний, а отже, невірний шлях вирішення матеріальних і правових проблем селянства. Сподівання на ласкавість монарха або на результативність Думи лише уводили селянство від єдино вірного революційного способу боротьби. У зв'язку із цим дослідник примітив наступну залежність: ті райони, де виступи селян не приймали переважно погромного характеру, давали найбільшу кількість наказів, адресованих депутатам Думи і навпаки. Проте, конкретних цифр по районах або імперії в цілому вчений не наводив⁴⁵.

Пізніше дослідник переоцінив свої погляди на характер селянських петицій. У монографії “Аграрна революція в Росії” він відзначив, що у вироків відзначилися як бойовий настрій селянства, так і його зростаюча громадянська свідомість. Сама процедура укладання вироків ставала фактором політичної мобілізації селян. Отже, П. Першин вже не визначав вирок як мирну форму політичного самовираження⁴⁶.

У другій половині 1950-х рр. почався новий етап у вивченні приговорного руху. За підрахунками О. Буховця, протягом 1950–1970-х рр. в СРСР вийшло понад 50 робіт, які охоплюють проблематику вироків, здебільшого відносно великоросійських районів колишньої Російської імперії. Розширюється джерельна база дослідження, починає широко застосовуватися статистичний метод, переглядається роль приговорного руху⁴⁷. Систематизуючи радянську літературу з даного питання О. Буховець розділив її на три групи: 1) загальні роботи з історії селянства і селянського руху (оцінка характеру програм вироків і значення їх обговорення в середовищі селянства); 2) локальні дослідження селянського руху (розкриття питання про рівень політичної свідомості селян); 3) спеціальні дослідження, присвячені вивченню програм документів приговорного руху. При цьому в двох перших групах використовувався описово-ілюстративний метод, тоді як вузькі спеціалісти прагнули застосовувати статистичні методи⁴⁸.

Роботи українських радянських дослідників належать саме до другої групи. Аналіз вироків знаходимо в роботах О. Живолупа, П. Кудлая, О. Гори і Л. Олійника. Для О. Живолупа ухвалення петицій – ознака впливовості лібералів на селянство, марності його сподівань на Думу. Водночас, вчений розцінював вирок як добрий ілюстративний матеріал для ознайомлення з дійсним матеріальним і правовим становищем землеробів⁴⁹. Аналізуючи вирок мешканців багатьох населених пунктів Харківщини на адресу Думи, дослідник виводить тезу про те, що селяни зовсім не визнавали поміщицької власності на землю⁵⁰.

Тематика петиційного руху на півночі Лівобережжя відображена в статті П. Кудлая “Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році” і в монографії О. Гори і Л. Олійника “Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 роках”. П. Кудлай як і П. Першин примітив, що петиційна кампанія розгорталася активніше в тих місцевостях, де не було значних виступів проти влади і поміщиків⁵¹. Значну увагу автори з посиланням на статтю Й. Дроздова приділили літній петиційній компанії в Новозибківському повіті. Але на відміну від Йосипа Гавриловича П. Кудлай, наприклад, переконував, що ця кампанія лише сприяла дальшому розвитку політичної свідомості селян і активізувала їхню боротьбу проти поміщиків⁵². В О. Гори і Л. Олійника зустрічаємо формулювання, яке неоднозначно оцінює приговорний рух: селянські вирок

є своєрідною демонстрацією того, що селяни “не хочуть жити по-старому” і разом з тим ці документи свідчили про живучість цезаристських почуттів землеробів⁵³. Хоча, як зазначають ці два автори, приговорний рух і з’явився внаслідок урядової демагогії, об’єктивно він розвіяв сподівання влади на отримання союзника в особі селянина в боротьбі проти революційного робітничого класу⁵⁴. Безплідність селянських звернень, що закликали царя до зміни існуючої системи, врешті, сприяли переходу селян від мирних до насильницьких форм боротьби.

Відносно 1906 р. в роботі О. Гори і Л. Олійника зустрічаємо цінну інформацію про вирокі і накази, відправлені селянами Чернігівщини в Думу (дослідники нарахували 43 подібні документи). Проте, статистичний метод в їхньому аналізі вони не застосували, а посилалися на текст вироку селян с. Носівки Ніжинського повіту як на типовий. Не ясно також у скількох документах йшлося про націоналізацію землі, як про головну вимогу селян, на чому наполягали автори⁵⁵. Загалом вимога націоналізації землі О. Горою і Л. Олійником розглядається як крах меншовицької пропаганди⁵⁶. При цьому фактор впливовості РСДРП(б) на приговорний рух авторами замовчувався. Натомість П. Кудлай прямо вказував, що поява політичних вимог у текстах вироків є наслідком агітаційної роботи більшовицької партії, а це практично не відповідає дійсності⁵⁷.

В історичній літературі майже не відображений приговорний рух українських селян періоду спаду революції в 1907 р. Виключення становить стаття Є. Василевського, присвячена змісту селянських наказів до II Думи. Особливий інтерес до вироків 1907 р. автор пояснював тим, що вони дозволяють судити про позицію селянства в умовах розгортання Столипінської реформи⁵⁸. На початку статті Є. Василевський питання про автентичність наказів вирішив уможлядно – демократизм вимог, як і кількість учасників сходів вказували на їхню ґрунтовність, відповідність корінним інтересам селянства. За змістом вимог Є. Василевський поділив приговори на 12 груп, серед яких головне місце посіли вирокі, де селяни скаржилися на малоземелля, порушення їхніх сервітутних прав, скарги чиншовиків та інші прохання, які відбивали становище пореформеного села⁵⁹. В зв’язку з цим автор по-новому поставив проблему дослідження приговорного руху: “Вирокі і накази, насичені описами різних форм прояву напівкріпацьких відносин, дають цінний матеріал для з’ясування своєрідності аграрного питання в Росії”⁶⁰. Але щодо українських губерній автор наводить тільки поодинокі факти. Це змушує критично ставитися до узагальнених висновків Є. Василевського, які ґрунтуються, насамперед, на матеріалі російських нечорноземних губерній. Проте загальна картина безвиході, яку змальовують у вироків селяни, фіксує особливості аграрного ладу, на якому мало відбилися поступки з боку уряду в революційні 1905–1907 рр. Так, з наведеного автором вироку селян сіл Каганівка і Тереспіль Подільської губернії видно, що в даному регіоні міцно утримувалася практика скіпщини, що загалом менш характерно для Правобережжя⁶¹. Скарги українських селян стосувалися також малоземелля, відсутності пасовиськ, порушень умов найму.

Пропозиції щодо земельного устрою селян 1907 р., зазначає Є. Василевський, не змінилися. В більшості наказів вказувалося про додаткове наділення селян землею, переважно за рахунок поміщиків. Для Київської і Волинської губерній характерними були також вимоги щодо націоналізації землі⁶². Але тут Є. Василевський поділяв точку зору Б. Веселовського, за якої дані вимоги були революційними і прогресивними, але ніяк не соціалістичними⁶³.

В історичній літературі 1970-х рр. особливо слід виділити роботи українських дослідниць Г. Нільве і В. Михайлової. Роботи першого автора розкривають питання петиційної кампанії в період існування II Думи, а В. Михайлової – в період діяльності I Думи. Г. Нільве з посиланням на більшовицьку пресу 1905 р. оцінила приговорний рух як “плід урядової ідеології”, водночас наголошуючи на важливості вивчення вироків і наказів як документальних свідчень про поступове складання союзу робочого класу і селянства, а також на “вивченні конкретних проявів політичної наївності селян, їх монархічних і думських ілюзій”⁶⁴. 711 документів, які використала автор, були нею розподілені на 4 категорії: 1) аграрні, політичні і загальноекономічні вимоги; 2) скарги на дії властей; 3) земельно-судові клопотання і 4) решта вимог. При цьому до першої категорії відносяться 330 документів, з яких значна частина припадала на українські губернії. Наприклад, тільки з Волинської губернії було відправлено до Думи 27 подібних вироків⁶⁵. Використання статистичного методу дозволило Г. Нільве чітко структурувати вимоги селян і

виявити загальну картину їхніх прагнень. Ієрархія вимог у першій категорії, наприклад, була встановлена дослідницею наступним чином: проблема малоземелля, порушення умов оренди та “відгороджування” земель (припинення здачі землі в оренду), питання черезсмужжя і т.д.⁶⁶ Різноманіттям вирізнялися засоби, які пропонували селяни депутатам для розв’язання аграрного питання: від повернення відрізків до повної ліквідації поміщицького землеволодіння. Причому за підрахунками Г. Нільве останніх вимог було набагато більше⁶⁷. В переважній більшості селяни вимагали передачу їм ґрунтів без викупу (про можливий викуп йдеться лише в трохи понад 10% документах)⁶⁸. Головне, що відмітила автор, які б форми не приймали вимоги селянства наділення їх землею, ці питання ставилися ними категорично, з вказівкою скільки їм потрібно землі⁶⁹. Важливе зауваження робить Г. Нільве щодо проблеми націоналізації землі. За її даними, лише у 13 наказах селяни обстоювали таке вирішення аграрного питання, що змушує переоцінити позицію попередніх радянських дослідників щодо привабливості націоналізації землі в сільському середовищі дожовтневого періоду⁷⁰. Новаторські звучить й інша теза автора: в багатьох вироках селяни не пов’язували політичні вимоги з державними реформами, вважаючи достатнім добитися демократизації на основі загального виборчого права при збереженні самодержав’я⁷¹. В цілому, узагальнювала Г. Нільве, селянські накази свідчили про віру селян в Думу, тоді як розв’язати аграрні і політичні настанови селян могла лише революція⁷². Як перспективні теми подальших досліджень приговорного руху 1907 р. Г. Нільве бачила вивчення умов складання приговорів, співставлення поведінки селян в революції на момент відправлення вироків, проблему авторства⁷³.

Перше спеціалізоване дослідження приговорного руху в Україні в ПРР належить В. Михайлової. Дослідниця обмежилася вивченням наказів і вироків українських селян І Думі. Вибірка вироків склала 245 документів з фондів РДІА та газетних публікацій, що майже утричі більше бази, на яку спирався П. Маслов в оцінці петиційної кампанії⁷⁴. Застосовуючи статистичний метод аналізу матеріалу, В. Михайлова дійшла до подібних Г. Нільве висновків щодо бачення самими селянами проблеми вирішення земельного питання. Проте структуру матеріалу в неї дещо інше. Наприклад, в таблиці “Накази і вирокі сільських сходів про джерела розширення селянського землеволодіння” вимоги були розподілені дослідницею по пунктах “Всі землі”, “Всі землі, крім приватних”, “Тільки окремі ділянки”, “Без конкретних пропозицій”, що дозволяє більш детально оцінити ступінь претензійності землеробів. По районах виходить, що вимога передачі всієї землі тим, хто її обробляє найчастіше відходила від мешканців Харківщини, де була поширена общинна форма землеволодіння. Селяни губерній з домінуванням подвірного землеволодіння за повну ліквідацію приватної власності виступали менше. За підрахунками В. Михайлової виявилось, що в своїй більшості українські селяни не висували конкретних вимог відносно бачення способів наділення їх землею. Таких вироків, в яких вимагалась земля, а шляхи розв’язання аграрного питання повністю делегувались депутатам, нараховувалося, приміром, 61,2%⁷⁵. Детальні підрахунки В. Михайлова наводила відносно політичних вимог селян. Щоправда, з поданих автором цифр політична складова від усієї суми вироків відносно невелика – загалом 23,25%. Характерно, що головна вимога ПРР щодо демонтажу державної системи – влаштування виборів на чотирьохчленній основі – підтримана тільки 16,5% петиціями⁷⁶. Це дозволило дослідниці відзначити, що аналіз селянських вироків змушує засумніватися у високому рівні політичної свідомості, про що до цього писали радянські історики⁷⁷. Загалом, соціально-політичні вимоги розподілені В. Михайловою за 22 категоріями, що дозволяє швидко зорієнтуватися в різних турбуючих селян аспектах суспільного життя⁷⁸. Підрахунки думських адресатів дозволили В. Михайлової зробити висновок щодо популярності тих чи інших партій в середовищі українського селянства. Наприклад, тільки 6,7% вироків спрямовувалося на адресу фракції кадетів, тоді як 37% – соціал-демократам і трудовикам⁷⁹. У більшості вироків селяни не розраховували на підтримку престолу, і вірогідні почуття були виражені лише в 4% петицій⁸⁰. Як і Г. Нільве В. Михайлова приділила увагу вивченню тону звернень. На відміну від вироків 1905 р. селяни здебільшого не благали, а вимагали свого і навіть погрожували⁸¹. В. Михайлова по-новому розкрила зв’язок приговорного руху з загальною динамікою революції. На відміну від попередньої позиції радянських істориків, що петиційні кампанії тільки відривали селянство від революційної боротьби, вона довела зворотну картину – зростання селянських виступів

вело до інтенсифікації виробки петицій⁸². Це змушує переглянути постановку питання про мирний характер приговорного руху також і в інші періоди ПРР.

Не зважаючи на кропітку роботу, яку здійснили обидві дослідниці, все ж таки значна частина петиційної документації залишилася поза їх увагою. Радянський джерелознавець Б. Литвак, оцінюючи вироки, надіслані в Думу, як першокласний матеріал для вивчення соціальної активності селянства в революції 1905–1907 рр. та різних боків його політичної свідомості, зауважив, що вони представляють лише мізерну частину всіх петицій, більша частина яких з тих чи інших причин залишилася в книгах волосних і сільських сходів⁸³. Отже, не можна казати про вірну репрезентацію джерел в роботах Г. Нільве і В. Михайлової щодо українських губерній, а разом з тим про повну компліментарність статистичних викладок вчених дійсним настроям сільського населення без подальших досліджень в цьому напрямі.

Продовженням джерелознавчих пошуків даної теми є стаття Р. Ганеліна, присвячена загальному огляду петиційної кампанії 1905 р., дозволяє встановити зв'язок між кампаніями, яку вели земці, міські думці, громадські об'єднання та різні групи населення, включаючи селян. Ознайомлення зі змістом звернень, які приймалися на засіданнях сільськогосподарських товариств і земств, що найближче стояли до розуміння селянських потреб, по-новому ставить питання про зумовленість змісту петицій сільської та міської інтелігенції і селянських вироків, про впливовість перших на зміст других. Відомо, наприклад, що петиційна кампанія сумського селянства навесні 1905 р. розгорталась під впливом пропагандистської діяльності місцевого сільськогосподарського товариства. Її керівники були й авторами вироку, під яким підписалося кілька тисяч селян повіту⁸⁴. Вочевидь під впливом тих самих осіб селяни Сумської волості протестували проти булігінського проекту Думи і вимагали закріплення за парламентом реальних законодавчих функцій⁸⁵. Загалом, підсумовує Р. Ганелін, сутність більшості петицій зводилася до вимоги конституційної монархії, хоча прямо таке формулювання практично не вживається⁸⁶.

Р. Ганелін звернувся до комплексного дослідження селянських петицій 1905 р. з фонду Ради міністрів РДІА. Загалом автор нарахував 618 документів, з яких велика частка приходилася на українські губернії⁸⁷. Р. Ганелін застосував лінгвістичний аналіз текстів вироків, які дозволили йому встановити повну автентичність переважної більшості вироків, як "результатів селянської творчості", або таких, що повно відбивали селянські погляди. При цьому тексти вироків практично не співпадають, що було б неможливим при масовій партійній агітації, яка б спрямовувала дії селян⁸⁸. Питання про те як складалися вироки Р. Ганелін розкриває з посиланням на прикладі селян Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Вирок від їх імені був написаний студентом Петербурзького університету Т. Калениченком, який перебував в цей час на батьківщині, потім прочитаний писарем на сході, обговорений і підписаний селянами⁸⁹. Прикметне, що Р. Ганелін у вироках 1905 р. земельне питання відсуває на другий план. Вочевидь воно було підпорядковане вимогам політичного характеру, передусім, скликанню народного представництва, яке б і розв'язало аграрні проблеми. Таким чином, селянський рух з самого початку революції носив політичний характер.

На відміну від багатьох інших радянських істориків Р. Ганелін досить скептично ставився до проблеми цезаризму селян. Той факт, що здійснення завітних мрій селянами пов'язувалось не з монаршою ласкою, а з представницьким органом, прямо вказувало на корозію монархічної ідеології. Цезаризм набував чисто формального характеру. Крізь монархічну фразеологію селян проглядалися елементи революційної свідомості. Як приклад, автор посилається на вирок селян с. Бобриці Канівського повіту, які відверто шантажували царя погрозою смуги, якщо він не дасть їм землі⁹⁰. Проте позиція автора дискусійна і вимагає додаткових досліджень.

Значну увагу приговорному руху приділила Л. Сенчакова. Автор виділила чотири періоди петиційного руху: 1) весна–літо 1905 р. – відгук селян на указ від 18 лютого 1905 р.; 2) кінець літа–осінь 1905 р. – рух вироків під впливом політичної агітації на селі; 3) весна–літо 1906 р. – період виборів і діяльності I Думи; 4) зима–весна 1907 р. – під час виборів і діяльності II Думи⁹¹. Л. Сенчакова, не заперечуючи селянське авторство більшості приговорів, зазначила, що на їх зміст та форму значно впливали типові вироки і накази. "З газет, прокламацій, з популярної літератури селяни дізнавались про події, які відбувались в країні, знайомились із

різними програмами соціально-економічної і політичної перебудови існуючої дійсності”, – зазначала дослідниця⁹². Таким чином, автор внесла в авторства петицій новий штрих – “преса в ті часи була майже єдиним джерелом масової соціальної інформації засобом формування і формулювання суспільної думки”⁹³. Вироки, надруковані в газетах, переписувались і перероблялись під місцеві потреби; те саме стосувалось прочитаного в революційних прокламаціях або доступних матеріалах Державної Думи.

Л. Сенчакова окремо не характеризувала петиції українських селян, посилаючись при цьому на приклади їхніх вироків без конкретизації регіональної специфіки. Співставлення вироків з різних регіонів країни дозволило їй дійти висновку про те, що ідея всенародної власності на землю була поширена як у районах із громадським, так і з подвірним землеволодінням серед селян усіх категорій. Л. Сенчакова при цьому відстоювала тезу про популярність серед селян ідеї націоналізації землі, в зміст якої вони вкладали різні поняття – від чіткого економічного уявлення до духовної сентенції “Земля – нічия, земля – Божа”⁹⁴.

Серед політичних вимог, головною з них, вона назвала виборність всіх начальників знизу догори та їхню підзвітність народу. Проте, відповідною статистикою автор це твердження не підкріпила⁹⁵. Як і Р. Ганелін Л. Сенчакова визначила подвійність монархічних почуттів селян періоду ПРР; царю приділялась роль заручника селянських вимог. В думський період селяни частіше ніж до царя звертались до Думи як до захисниці⁹⁶. В цілому ж зміст вироків і наказів до I та II Дум, чисельність яких була узагальнена Л. Сенчаковою (4000 петицій до I Думи і 1900 до II Думи), переконують в стійкій тенденції селянства до перегляду всіх основ суспільно-економічного життя, резюмувала науковець.

Роботи Р. Ганеліна і Л. Сенчакової завершили дослідження приговорного руху радянської історіографії. Нині вона є базисом для подальших розвідок в даному напрямі. Зростання інтересу до аграрної тематики, яка останнім часом актуалізувалась у вітчизняній історичній науці, неодмінно ставить перед дослідником завдання вивчення висновків і положень спеціалізованих і загальних робіт, присвячених приговорному руху попередніх періодів історіографії. На основі вище викладеного матеріалу ми можемо виділити два особливо активних періоди досліджуваної теми: 1) 1907–1908 рр., коли побачили світ статті і книги свідків селянського руху і 2) 1970–1980-ті рр., коли ствердилися нові підходи до спеціалізованого вивчення приговорних документів, позначився відхід від ригідних установок на приговорний рух. Обидва періоди схожі між собою і за джерелознавчою практикою. Постреволюційні автори почали звертатися до статистичної обробки масових джерел з селянського руху, а вже розвили цю методику радянські вчені 1970–1980-х рр. Зміна ідеологічних установок у вітчизняній історичній науці зумовила панування суперечливих поглядів на природу і характер приговорного руху, динаміку яких схематично можна зобразити наступним чином: оцінка петиційних кампаній як політичної мобілізації селян (дожовтнева історіографія) – “петиційне марнотратство” (радянська історіографія 1920 – першої половини 1950-х рр.) – диференціація поглядів на приговорний рух від його негативізації до визнання підготовчої ролі революційних вибухів на селі (історіографія від середини 1950-х до початку 1970-х рр.) – реабілітація приговорного руху і посилення дослідницького інтересу до вивчення політичної психології селянства (1970–1980-ті рр.). Останній етап практично визначає і змістовність сучасної розробки даного питання. Недовершеність і недостатність його вивчення і висвітлення в межах українських губерній, розширення джерельної бази дослідження ставить наукове завдання по створенню узагальненої праці з історії приговорного руху, яка б об’єднала теми петиційних кампаній 1905, 1906 і 1907 рр.

¹ Сенчакова Л. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – М., 1989. – С. 208.

² Шустов К. Советские историки о социально-политических представлениях дореволюционного крестьянства // Историография аграрной истории дореволюционной России. Межвузовский тематический сборник научных трудов. – Калининград, 1982. – С. 13.

³ Михайлова В. Советская историческая литература о крестьянских наказах и приговорах I-й Государственной Думе // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1972. – С. 20–21.

- ⁴ Михайлова В. Советская историческая литература о крестьянских наказах и приговорах I-й Государственной Думе... – С. 26; Михайлова В. Наказы и приговоры сельских сходо́в Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний): автореф. дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.02.– Днепропетровск, 1976. – С. 3–4.
- ⁵ Симонова М. Крестьянское движение 1905 – 1907 гг. в советской историографии // Исторические записки. – М., 1975. – № 95. – С. 226–227.
- ⁶ Буховец О. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века: новые материалы, методы, результаты. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fedydiary.ru/?p=6994>.
- ⁷ Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902–1906 гг.). – СПб., 1907. – С. 146.
- ⁸ Сивков К. Крестьянские приговоры 1905 года // Русская мысль. – 1907. – № 4. – С. 27–28.
- ⁹ Буховець О. Вказ. праця.
- ¹⁰ Сивков К. Вказ. праця. – С. 31–32.
- ¹¹ Там само. – С. 35.
- ¹² Там само. – С. 42–44.
- ¹³ Там само. – С. 48.
- ¹⁴ Маслов П. Аграрное движение в России. – СПб., 1908. – Кн. 2. – С. 269–270.
- ¹⁵ Там само. – С. 279–280.
- ¹⁶ Там само. – С. 280–281.
- ¹⁷ Василевский Е. Социально-экономическое содержание крестьянских приговоров и наказов во II Государственную Думу // Ученые записки МГУ. – М., 1956. – Вып. 179. – С. 144.
- ¹⁸ Маслов П. Вказ. праця. – С. 282–283, 302.
- ¹⁹ Марев П., Горн В., Меч В., Череванин Н. и др. Политическая борьба крестьянства / Борьба общественных сил в русской революции. – М., 1907. – Вып. IV. – С. 72.
- ²⁰ Там само. – С. 107.
- ²¹ Там само. – С. 109.
- ²² Там само. – С. 110.
- ²³ Там само. – С. 111.
- ²⁴ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 144.
- ²⁵ Там само. – С. 142.
- ²⁶ Там само. – С. 145.
- ²⁷ Там само. – С. 153.
- ²⁸ Там само. – С. 148–149.
- ²⁹ Там само. – С. 149.
- ³⁰ Там само. – С. 150.
- ³¹ Марев П. Вказ. праця. – С. 136.
- ³² Буховець О. Вказ. праця.
- ³³ Місто Суми 1905 р. // 1905 рік на Сумщині / [ред. С.П. Потімков]. – Суми, 1930. – С. 74.
- ³⁴ Христюк П. 1905 рік на Україні. – Харків, 1925. – С. 97.
- ³⁵ Там само. – С. 99.
- ³⁶ Там само. – С. 158–159.
- ³⁷ Дроздов И. Петиции новозыбковских крестьян в 1905 г. // Пролетарская революция. – 1925. – № 11 (46). – С. 124.

- ³⁸ Там само. – С. 124.
- ³⁹ Там само. – С. 126.
- ⁴⁰ Там само. – С. 134, 139, 141, 144, 149.
- ⁴¹ Там само. – С. 134–149.
- ⁴² Там само. – С. 150.
- ⁴³ Там само. – С. 139.
- ⁴⁴ Першин П. Крестьянство в революции 1905 года // Вопросы истории. – 1946. – № 11–12. – С. 14–15.
- ⁴⁵ Там само. – С. 20.
- ⁴⁶ Першин П. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование. – М., 1966. – Кн. 1: От реформы к революции. – 247 с.
- ⁴⁷ Буховець О. Вказ. праця.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Живолуп Е. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 гг. – Харків, 1956. – С. 115.
- ⁵⁰ Там само. – С. 116.
- ⁵¹ Кудлай П. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році // Наукові записки КДУ ім. Т.Г. Шевченка. – 1955. – Т. 14. – Вип. 6.: Историчний збірник. – С. 47.
- ⁵² Там само. – С. 52.
- ⁵³ Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 рр. – К., 1959. – С. 74.
- ⁵⁴ Там само. – С. 71.
- ⁵⁵ Там само. – С. 119–120.
- ⁵⁶ Там само. – С. 121.
- ⁵⁷ Кудлай П. Вказ. праця. – С. 53.
- ⁵⁸ Василевский Е. Вказ. праця. – С., 121–122.
- ⁵⁹ Там само. – С. 122–123.
- ⁶⁰ Там само. – С. 124.
- ⁶¹ Там само. – С. 127.
- ⁶² Там само. – С. 135.
- ⁶³ Там само. – С. 136.
- ⁶⁴ Нильве А. К методике изучения приговоров и наказов крестьян, посланных во II Государственную Думу // Археографический ежегодник за 1970 год. – М., 1971. – С. 174; Нильве А. Приговоры и наказания крестьян во II Государственную Думу // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 99–100.
- ⁶⁵ Нильве А. К методике изучения приговоров и наказов крестьян... – С. 174; Нильве А. Приговоры и наказания крестьян... – С. 101, 104.
- ⁶⁶ Нильве А. Приговоры и наказания крестьян... – С. 101–102.
- ⁶⁷ Там само. – С. 104.
- ⁶⁸ Там само. – С. 105.
- ⁶⁹ Там само. – С. 107.
- ⁷⁰ Там само. – С. 108.
- ⁷¹ Там само. – С. 109.
- ⁷² Там само. – С. 110.
- ⁷³ Там само. – С. 101.
- ⁷⁴ Михайлова В.И. Наказы и приговоры сельских сходов Первой Государственной думе (на материалах Украинских губерний). – Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Днепропетровский государственный

университет. – Днепропетровск, 1976. – С. 6.

⁷⁵ Там само. – С. 9.

⁷⁶ Там само. – С. 12.

⁷⁷ Михайлова В. Советская историческая литература о крестьянских наказах и приговорах I-й Государственной Думе... – С. 26.

⁷⁸ Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходо́в Первой Государственной думе... – С. 13.

⁷⁹ Там само. – С. 14.

⁸⁰ Там само. – С. 15.

⁸¹ Там само. – С. 15–16.

⁸² Там само. – С. 16.

⁸³ Литвак Б. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX в. – М., 1979. – С. 266.

⁸⁴ Кудінов Д. Революційна діяльність Сумського сільськогосподарського товариства у розгортанні селянського руху в Харківській губернії навесні–влітку 1905 року // Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 72–73.

⁸⁵ Ганелин Р. Петиции по указу 18 февраля 1905 г. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л., 1989. – Вып. XIX. – С. 124.

⁸⁶ Там само. – С. 125.

⁸⁷ Там само. – С. 127.

⁸⁸ Там само. – С. 127–128.

⁸⁹ Там само. – С. 128.

⁹⁰ Там само. – С. 129–130.

⁹¹ Сенчакова Л. Вказ. праця. – С. 209.

⁹² Там само. – С. 211.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – С. 217.

⁹⁵ Там само. – С. 221.

⁹⁶ Там само. – С. 224.

На основе анализа общинных приговоров 1905–1907 гг. в статье рассматриваются взгляды историков на идеологию и политические убеждения крестьянства Украины.

Ключевые слова: историография, община, приговор, петиция, приговорное движение, указ, идеология крестьянства, Государственная Дума.

On the base of the analysis of the communal sentences in 1905–1907 points of view of historians on the ideology and political beliefs of Ukrainian peasants is examined in the article.

Key words: historiography, community, sentence, petition campaign, decree, peasants' ideology, State Duma.